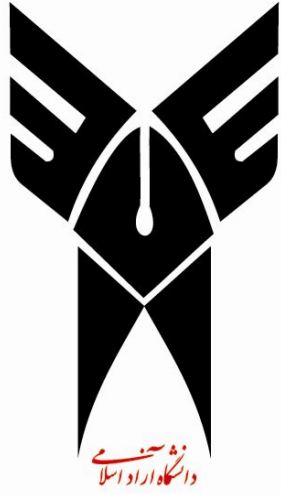

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد « M.A »

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

حیات سیاسی اجتماعی محمود جم (مدیرالملک)

استاد راهنما:

دکتر سید علیرضا ابطحي

استاد مشاور:

دکتر سهیلا ترابي فارسانی

نگارش:

محمدجواد فروتن

زمستان ۱۳۹۱

تقدیم به:

همسر صبور و مهربانم که در امر تحصیل همواره
مشوقم بوده است و فرزند دلبندم عماد .

سپاسگزارى

اينك كه به يارى خداوند متعال تحصيلات خود را در اين مقطع به پايان رسانده ام بر خود لازم مي دانم از كليۀ ي سروراني كه مرا در اين راه همراهي نموده اند قدرداني نموده و صميمانه ترين سپاس خود را به آنها تقديم مي نمايم .

لذا بدین وسیله از استاد راهنمای گرامی و بزرگوار آقای دکتر سیدعلیرضا ابطحي كه همیشه با لطف و بزرگواری اینجانب را مورد مرحمت خود قرار داده و در انجام این پژوهش مرا راهنمایی فرمودند کمال تشکر را دارم و از استاد عزیز و ارجمند سرکار خانم دکتر سهیلا ترابی فارسانی كه در مقام استاد مشاور همواره در تمامی مراحل پژوهش از مساعدت های ارزنده و راهنمایی های سازنده ایشان بهره مند بوده ام تشکر و قدردانی می نمایم.

هم چنین از اساتید فرزانه آقای دکتر احمد اشرفی و آقای دکتر علیزاده كه همیشه و در همه حال یار و یاور دانشجویان بوده و هستند تشکر می نمایم و در پایان از کارکنان محترم مؤسسه ی مطالعات تاریخ معاصر ایران، سازمان اسناد نهاد ریاست جمهوری اسلامی ایران تشکر و سپاس می نمایم.

فهرست

صفحه	عنوان
۱	چکیده
۲	مقدمه

فصل اول: کلیات

۳	۱-۱- پیشینه پژوهش
۴	۲-۱- اهداف پژوهش
۴	۳-۱- روش پژوهش
۴	۴-۱- پرسش های پژوهش
۴	۵-۱- فرضیات پژوهش
۵	۶-۱- مشکلات پژوهش
۵	۷-۱- سازماندهی پژوهش
۶	۸-۱- معرفی برخی منابع پژوهش

فصل دوم: محمود جم از دوران کودکی تا تغییر سلطنت قاجار ۱۳۰۴-۱۲۶۴ ه.ش.

۱۱	۱-۲- کودکی - تحصیلات - ازدواج
۱۲	۲-۲- شاغل شدن محمود جم و ورود به خدمات دولتی
۱۴	۳-۲- وزارت امور خارجه
۱۵	۴-۲- جم در وزارت مالیه

فصل سوم: جم و دوران سلطنت پهلوی اول تا نخست وزیری (۱۳۱۴-۱۳۰۴ ه.ش.)

۲۰	۱-۳- پیدایش اختلاف جم و ملیسیو در دوره وزارت مالیه
۲۱	۲-۳- استاندار کرمان
۲۲	۳-۳- استاندار خراسان
۲۵	۴-۳- تصدی وزارت داخله در دوره فروغی
۲۷	۵-۳- حادثه مشهد و اعلامیه جم در مورد آن
۳۰	۶-۳- اختلاف بین جم و اسدی

فصل چهارم: دوران نخست وزیری جم تا سقوط پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۱۴ ه.ش.)

۳۱	۱-۴- جم ؛ ریاست الوزراء دلایل انتخاب
۳۴	۲-۴- ادامه روند کشف حجاب توسط جم
۴۴	۳-۴- نامه برخی از وعاظ و روحانیون برای استفاده از لباس روحانیت و عمامه

۵۰	..... ۴-۴- تغییرات کابینه اول
۵۲	..... ۴-۵- دومین کابینه محمود جم
۵۳	..... ۴-۶- تغییرات کابینه دوم
۵۶	..... ۴-۷- برخی از وقایع مهم دوران نخست وزیری جم
۵۷	..... ۴-۷-۱- قطع مناسبات سیاسی ایران با آمریکا و فرانسه
۵۸	..... ۴-۷-۲- تلگراف رئیس جمهور فرانسه به رضا شاه
۵۹	..... ۴-۷-۳- تلگراف رضا شاه به رئیس جمهور فرانسه
۶۰	..... ۴-۷-۴- تجدید روابط ایران و فرانسه
۶۰	..... ۴-۷-۵- گشایش راه آهن تهران و شمال
۶۱	..... ۴-۷-۶- خودکشی علی اکبر داور وزیر عدلیه و مالیه
۶۲	..... ۴-۷-۷- تعیین خطوط مرزی ایران و عراق
۶۳	..... ۴-۷-۸- تأسیس سازمان پرورش افکار
۶۵	..... ۴-۷-۹- پیمان سعدآباد
۶۸	..... ۴-۷-۱۰- ابلاغیه و متن عهدنامه عدم تعرض
۶۹	..... ۴-۷-۱۱- تأسیس فرهنگستان زبان
۷۰	..... ۴-۷-۱۲- دستگیری گروه ۵۳ نفر
۷۱	..... ۴-۸- اعلام نامزدی ولیعهد
۷۵	..... ۴-۹- گزارش سفر جم از قاهره
۷۷	..... ۴-۱۰- آغاز جنگ و بی طرفی ایران

فصل پنجم: جم در دوران پهلوی دوم تا مرگ (۱۳۴۸-۱۳۲۰ ه.ش).

۷۹	..... ۵-۱- دوران وزارت دربار
۸۳	..... ۵-۲- مأموریت سفارت در قاهره
۸۸	..... ۵-۳- قطع رابطه ایران و عربستان سعودی
۸۹	..... ۵-۴- تصدی وزارت جنگ و قرارداد اصلاح ارتش - واکنش مجلس به وزارت جنگ جم
۹۵	..... ۵-۵- سناتور
۹۶	..... ۵-۶- عضویت محمود جم در حزب ملتون
۹۷	..... ۵-۷- خصوصیات اخلاقی محمود جم
۹۸	..... ۵-۸- آثار محمود جم
۹۸	..... ۵-۹- تشکر شاه و مجلس از جم برای کمک به زلزله زدگان شهرستان ماکو در آذربایجان غربی
۹۹	..... ۵-۱۰- پایان کار محمود جم
۹۹	..... ۵-۱۱- نتیجه گیری
۱۰۰	..... ضمائم
۱۳۸	..... منابع
۱۴۳	..... چکیده انگلیسی

چکیده

در بین چهره های تاریخ معاصر ایران، به ویژه دوران پهلوی، محمود جم از جمله کسانی است که در صحنه های مختلف سیاسی و مناصب دولتی حضور داشته است و در طول سال های پس از مشروطه تا دوران سلطنت پهلوی دوم شاهد و ناظر بسیاری از حوادث و رویدادهای مهمی بوده است که در طول تاریخ و در سرنوشت ایران و ایرانی تأثیر گذارده است.

سؤال اصلی این پژوهش آن است که این چهره مطرح سیاسی چه تأثیر و جایگاهی در تحولات تاریخ معاصر ایفا کرد و آیا در این تحولات نقش و تأثیر آن مثبت بود یا منفی؟

به نظر می رسد محمود جم از جمله کسانی بود که راهیابی به پله های ترقی را با حمایت از قرارداد ۱۹۱۹ م. و کودتای ۱۲۹۹ ش. آغاز کرد و با توجه به روحیات اطاعت گرایانه که داشت؛ توانست توجه پهلوی اول را به خود جلب کرده و به مقام نخست وزیری رسید و در جریان کشف حجاب و اجرای قانون لباس متحدالشکل همچنین احداث خط راه آهن تهران - شمال؛ کوشش زیادی کرد و در طول سال های سلطنت پهلوی دوم نیز؛ مناصب زیادی همچون وزارت دربار و سفارت را به دست آورد و تا آخر عمر با دربار پهلوی همکاری صمیمانه ای داشت.

او در این دوران در سمت های مختلف از استانداری گرفته تا وزارت و مأموریت های خارجی و رسیدن به مقام سناتور همیشه همسو با سیاست های دربار و شخص پهلوی قرار داشت و در اقدامات آن دوران توان خود را به کار گرفت و در هیچ یک از منابع عملکرد منفی و خشنی از او گزارش نشده است.

کلمات کلیدی: پهلوی اول، پهلوی دوم، کودتا، کشف حجاب، محمود جم

مقدمه

با تغییرات گسترده ای که در طول سال های پس از جنگ جهانی اول به وجود آمده، منجر به قطب بندی جدید در بین کشورهای دنیا شد، به گونه ای که دولت جدید و انقلابی شوروی از يك سو و دولت انگلیس و دنیای سرمایه داری از سوی دیگر در منازعه ای جدید وارد شدند، دولت انگلیس کوشید تا از ایران به عنوان پایگاهی جهت مقابله با روس ها استفاده کند و قرارداد ۱۹۱۹ را با ایران به امضاء رساند. یکی از کسانی که از این قرارداد و دولت کودتا که به عنوان بدیل قرارداد بر سر کار آمد و دفاع کرد، محمود جم بود.

مدیرالمک جم از اولین چهره های کابینه کودتا و از چهره هایی است که در جریان سال های حکومت پهلوی اول توانست با رازداری و به دور از هیاهو و روحیه اطاعت پذیری؛ نظر پهلوی اول را به خود جلب کند و مقامات مختلف از جمله وزارت، نخست وزیری و سفارت را به دست آورد. این روند؛ باعث نزدیکی و صمیمیت خانوادگی او با خاندان پهلوی شد و تا سال ها پس از سلطنت پهلوی دوم نیز ادامه یافت.

جم در تحولات مربوط به ازدواج محمدرضا شاه با فوزیه، جریان کشف حجاب و اقدامات دیگر نقش داشت.

در این پایان نامه؛ تلاش بر آن است که درباره حیات سیاسی، اجتماعی یکی از چهره های فعال در صحنه سیاست که تا به حال درباره او تحقیق مستند کمتری صورت گرفته است با تکیه بر اسناد و مطالب؛ منابع بررسی و تحلیل شود. به امید آنکه گوشه ای ولو اندک از تاریخ ایران را روشن نماید.

فصل اول کلیات

۱-۱ پیشینه پژوهش:

درباره حیات سیاسی اجتماعی محمود جم کار مستقل و مستندی انجام نشده ولی می توان به کتاب هایی همچون شرح حال رجال ایران از مهدی بامداد، رجال سیاسی نظامی معاصر ایران از باقر عاقلی، حیات از یحیی دولت آبادی، کاست قدرت در ایران از زهرا شجیعی، دولتمردان ایران در دوره پهلوی از حسین ملکی تبریزی، نیمه پنهان از انتشارات کیهان و خاطرات من از عبدالله مستوفی، نخست وزیران از ابراهیم صفائی و ... اشاره کرد که در این زمینه اطلاعاتی به دست می دهند. اما کتاب هایی که به بررسی این شخصیت پرداخته اند اندک هستند.

مهدی بامداد در کتاب «شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری» جلد اول فقط به شرح مختصری از زندگی وی پرداخته است.

باقر عاقلی در کتاب «نخست وزیران ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی» به شرح مختصری از دوران ریاست وزرایی و وقایع مهم در کابینه آن بسنده کرده است.

محمود طلوعی در کتاب «بازیگران عصر پهلوی» جلد اول به شرح مختصری درباره علت انتخاب محمود جم برای تصدی مقام نخست وزیری از طرف رضاشاه و مهمترین وقایع اوایل دوران نخست وزیری مدیرالملک پرداخته است.

مسعود بهنود در کتاب «دولت های ایران از سیدضیاء تا بختیار» ضمن شرح اوضاع ایران در عصر مشروطه شرح مختصری در مورد محمود جم و نقش آن در عصر مشروطه پرداخته است.

ابراهیم صفائی در کتاب « نخست وزیران » جلد اول ضمن شرح مختصری از زندگی وی ؛ اشاره هایی به آغاز خدمات دولتی محمود جم و همکاری با سیدضیاء - دوران وزارت مدیرالملک - ریاست الوزرایی او و حوادث پیرامون آن دارد .

۲-۱ اهداف پژوهش

تلاش برای روشن ساختن ابعاد گوناگون حیات سیاسی و اجتماعی محمود جم براساس مدارک و منابع موجود و اسنادی که در دسترسی قرار دارد هدف اصلی این تحقیق است .

۳-۱ روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحقیق تاریخی استفاده شده است. روش گردآوری اطلاعات از طریق مطالعات کتابخانه ای انجام شده است. برای تجزیه و تحلیل مطالب از روش توصیفی و تحلیلی و مقایسه انطباق داده ها استفاده شده است و ابزار گردآوری اطلاعات از طریق فیش برداری بوده است.

۴-۱ پرسش های پژوهشی

پرسش اصلی - محمود جم در طول سال های سلطنت پهلوی اول ؛ چه نقشی در تحولات و رویدادهای سیاسی اجتماعی ایران ایفا کرد ؟

پرسش فرعی ۱ - علت ماندگاری محمود جم در صحنه قدرت چه بود ؟

پرسش فرعی ۲ - او در تحولات دوران پهلوی دوم چه نقشی داشت ؟

۵-۱ فرضیات پژوهش

۱- به نظر می رسد محمود جم نقش چندان مؤثری در تحولات آن دوران ایفا نکرده و بیشتر مطیع پهلوی اول بود .

فرضیه فرعی ۱ - علت ماندگاری محمود جم در قدرت همراهی و هم فکری او با ارباب قدرت و اطاعت از آنان بود.

فرضیه فرعی ۲- با توجه به سابقه سیاسی اجتماعی محمود جم در دوره قاجار و پهلوی اول ؛ او در دوران محمدرضا شاه بیشتر نقش مشاور برای پهلوی دوم را بر عهده داشت.

۶-۱ مشکلات پژوهشی

هر پژوهش و تحقیقی مشکلات خاص خود را دارد. یکی از مهم ترین مشکلات این پژوهش، قلت منابع دست اول بود و به علت معدود بودن، نقصان و پراکندگی منابع و هم چنین عدم امکان دسترسی به منابع دست اول، همچنین دستیابی به اسناد و مدارک موجود و پراکندگی مطالب، اسناد به گونه ای که علیرغم داشتن اطلاعات پراکنده از بسیاری اسناد امکان استفاده وجود نداشت؛ کار تدوین این پژوهش را با مشکل مواجه کرده است.

۷-۱ سازماندهی پژوهش

این پژوهش شامل پنج فصل است. فصل اول؛ کلیات است که بیانگر مباحث مقدماتی این پژوهش می باشد.

فصل دوم؛ محمود جم از دوران کودکی تا تغییر سلطنت قاجار (۱۳۰۴-۱۲۶۴ ش) را در بر می گیرد که شامل چهار قسمت است:

کودکی - تحصیلات - ازدواج، شاغل شدن محمود جم و ورود به خدمات دولتی، وزارت امور خارجه، جم در وزارت مالیه

فصل سوم؛ جم و دوران سلطنت پهلوی اول تا نخست وزیری (۱۳۱۴-۱۳۰۴ ش) را در بر می گیرد و شامل شش قسمت است:

پیدایش اختلاف جم و میلسپو در دوره وزارت مالیه، استاندار کرمان، استاندار خراسان، تصدی وزارت داخله در دوره فروغی، حادثه مشهد و اعلامیه جم در مورد آن، اختلاف بین جم و اسدی

فصل چهارم؛ دوران نخست وزیری جم تا سقوط پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۱۴ ش) را در بر می گیرد و شامل بیست و دو قسمت است:

جم ریاست وزراء - دلایل انتخاب، ادامه روند کشف حجاب توسط جم، نامه برخی از وعاظ و روحانیون برای استفاده از لباس روحانیت و عمامه، تغییرات کابینه اول، دومین کابینه محمود جم، تغییرات کابینه دوم، برخی از وقایع مهم دوران نخست وزیری محمود جم، قطع مناسبات سیاسی ایران با آمریکا و فرانسه، تلگراف رئیس جمهور فرانسه به رضا شاه، تلگراف رضاشاه به رئیس جمهور فرانسه، تجدید روابط ایران و فرانسه، گشایش راه آهن تهران و شمال، خودکشی علی اکبر داور وزیر عدلیه و مالیه، تعیین خطوط مرزی ایران و عراق، تأسیس سازمان پرورش افکار، پیمان سعدآباد، ابلاغیه و متن عهدنامه عدم تعرض، تأسیس فرهنگستان زبان، دستگیری گروه ۵۳ نفر، اعلام نامزدی ولیعهد، گزارش سفر جم از قاهره، آغاز جنگ و بی طرفی ایران.

فصل پنجم ؛ جم در دوران پهلوي دوم تا مرگ را در بر مي گيرد و شامل ده قسمت است:
دوران وزارت دربار، مأموريت سفارت در قاهره، قطع رابطه ايران و عربستان سعودي، تصدي وزارت جنگ و قرارداد اصلاح ارتش - واكنش مجلس به وزارت جنگ جم، سناتور، عضويت محمود جم در حزب مليون، خصوصيات اخلاقي محمود جم، آثار محمود جم، تشكر شاه و مجلس از جم براي كمك به زلزله زدگان شهرستان ماكو در آذربايجان غربي، پايان كار محمود جم.
در آخر پايان نامه هم نتيجه گيري، منابع، مآخذ، ضمايم آمده است .

۸-۱ معرفی برخی منابع پژوهشی

در این پژوهش سعی شده است تا حداکثر از منابع دست اول استفاده شود. در این بخش منابعی که بیشتر مورد استفاده قرار گرفته، شرح مختصری در مورد آنها داده می شود:

الف - اسناد منتشر نشده: ۱- اسناد مربوط به سازمان اسناد ملی ایران، که موضوعات آن شامل: گزارش جم از کرمان به عنوان استاندار به وزارت داخله، گزارش جم از شرارت يك تبعه شوروي به نام ممي خان ترکمان، شکایت از سويي يکي از روحانيون پيش نماز مسجد قاضي ساوجبلاغ از اصرار مأمورين براي استفاده از لباس متحدالشکل و لزوم داشتن لباس روحانيت به عنوان پيشنماز، نامه برخي از وعاظ و روحانيون براي استفاده از لباس روحانيت و عمامه، نامه جم در خصوص دستورالعمل استفاده از عمامه و لباس روحانيت، نامه تشكر جم براي آقاي طباطبائي از دعاگويي و شاه پرستي، نامه محمود جم در خصوص دادن جواز عمامه به سيدرضا بختياري، ۲- اسناد مربوط به مؤسسه مطالعات تاريخ معاصر ايران، که موضوعات آن شامل دستور محمدرضا شاه به جم براي گرفتن وقت ملاقات پادشاه مصر براي ارنست پرن، نامه محمود جم به محمدرضا شاه در مورد سفر مهرداد پهلبيد، نامه محمود جم به فريدون جم، نامه عبدالرضا پهلوي به جم، نامه محمد گله داري به محمود جم ؛ در این پژوهش در فصل هاي ۳ و ۴ و ۵ از آنها استفاده گرديده و تصوير تعدادی از اصل اسناد نیز در بخش ضمايم ارائه شده است.

ب - اسناد منتشر شده: ۱- اسناد تاريخي منتشر نشده از واقعه كشف حجاب در عصر رضاخان به اهتمام مرتضى جعفری و ديگران با موضوعات: كشف حجاب، بخشنامه صادره از طرف محمود جم در خصوص گرفتن امتحان از طلاب و مواد آن ۲- فعاليت هاي كمونيستي در دوره رضاشاه ۱۳۱۰-۱۳۰۰ به كوشش كاوه بيات كه شامل اقدامات محمود جم در دوره استانداری در خراسان عليه فعاليت هاي كمونيستي بوده، ۳- ايران در اشغال متفقين مجموعه اسناد و مدارك ۲۱-۱۳۱۸ به كوشش صفاءالدين تبرائيان كه شامل گزارش محمود جم سفير ايران در قاهره به وزارت امور خارجه براي

ارسال مهمات به روسیه می باشد، ۴- اسناد نقض بیطرفی ایران در شهریور ۱۳۲۰؛ سیاست خارجی در آستانه اشغال به کوشش محمد ترکمان که شامل نامه وزیر دربار محمود جم به وزارت امور خارجه در خصوص یادداشت سفارت آلمان برای اعطای نشان لیاقت عقاب آلمان به مأمورین سیاسی و کنسولی است، ۵- مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی با موضوعات: معرفی هیئت دولت از طرف آقای جم رئیس الوزراء به مجلس شورای ملی جهت اخذ رأی اعتماد، گزارش سفر جم از قاهره، دفاع محمود جم از خود در مجلس، تشکر شاه و مجلس از جم برای کمک به زلزله زدگان شهرستان ماکو در آذربایجان غربی که در فصل های ۳ و ۴ و ۵ آورده شده است.

ج - کتاب ها

۱- **نخست وزیران:** نویسنده این اثر ارزشمند ابراهیم صفایی است. این کتاب دارای دوازده بیوگرافی مستند

می باشد. نویسنده آنچه درباره هر يك از نخست وزیران در این بیوگرافی های دوازده گانه بیان نموده بر مبنای تحقیق کافی و بررسی اسناد و مدارك و دریافت آگاهی های دقیق از صاحب نظران بی غرض بوده است و نویسنده ادعا دارد در مورد هیچ يك حب و بغض نداشته است و قصد بزرگداشت یا کوچکداشت کسی هم در میان نبوده جز آنکه استنباط و دریافت خود را براساس پژوهش های پیگیر و مستند و مدارك و اسناد کافی در هر جا بایسته بوده است. اظهار داشته ممکن است گفتن حقایق وابستگان صاحبان بیوگرافی را خوشایند نباشد ولی تاریخ جز این وظیفه ندارد. در بعضی از بیوگرافی ها بین مندرجات این کتاب با آنچه پیش از این به صورت جزوه چاپ شده اختلاف هایی دیده می شود. این اختلافات بر مبنای مدارك و آگاهی های تازه ئی است که به دست آمده و لذا در تمام موارد اختلافات مندرجات جزوه ها منسوخ و نوشته این کتاب معتبر خواهد بود.

همچنین از ذکر مطالب زائد که ربطی به متن بیوگرافی ها نداشت در این کتاب خودداری شد. مطالعه این بیوگرافی ها عموم مردم را از گوشه های حساس و شیرین زندگی فردی رجال و دشواری های عجیب سیاست داخلی و خارجی و رویدادهای جالب و خواندنی تاریخ معاصر کشور آگاه خواهد ساخت و دورنمای آشفتهگی های اوضاع اجتماعی و بی ثباتی کار مجلس ها و دولت ها را به روشنی خواهند دید.

این کتاب از منابع مهم و دست اول است و از این کتاب به دلیل اهمیت و جایگاهی که در مقایسه با سایر منابع در این دوره داراست در نگارش و تحلیل موضوعات مختلف استفاده شده است. از مطالب این کتاب در اغلب مضمون استفاده شده است.

۲- تاریخ بیست ساله ایران: این اثر ارزشمند را حسین مکی در ۸ جلد نوشته است. این اثر در برگیرنده وقایع بیست سال حضور رضاخان (۱۳۲۰-۱۳۰۰ ش) یعنی از اواخر حکومت قاجار تا اشغال ایران توسط متفقین و مشکلاتی است که به واسطه اشغال بر ایران وارد شده است.

نویسنده ی این کتاب پیش از این که یک مورخ باشد یک رجل سیاسی بوده و در بسیاری از تحولات و رویدادهای سیاسی تاریخ معاصر حضور داشته است. بنابر این بخشی از مطالب این کتاب بکر و ناب است و از جمله منابع مهم و دست اول در مورد اواخر قاجاریه و کودتای ۱۲۹۹ و روی کار آمدن رضاخان پهلوی است.

هرچند که مؤلف این اثر در اکثر موارد لحن انتقادی نسبت به رضاخان دارد و همواره نظریه توطئه را در تمامی اقدامات رضاخان در این بیست سال دخیل می داند.

در نگارش این پژوهش از جلد ششم یعنی قسمت هایی که مربوط به تشکیل کابینه جم - کشف حجاب - استعفای فروغی - اعلامیه وزارت داخله - اعطای امتیاز نفت به آمریکا - مقدمات پیمان سعدآباد - زیان پیمان سعدآباد و برخی خاطرات این چهره سیاسی روزگار پهلوی اول و نقش آن، به طور مفصل استفاده شده است که از مطالب این کتاب در فصل ۲ و ۳ و ۴ مورد استفاده قرار گرفت.

۳- نخست وزیران ایران از مشیرالدوله تا بختیار: نویسنده این اثر باقر عاقلی است که تاریخ ۷۳ ساله معاصر ایران را به رشته تحریر درآورده یعنی از مشروطه تا انقلاب اسلامی و سرگذشت عصر مشروطیت را با تمام زشتی ها و زیبایی های آن در این اثر مورد توجه قرار داده است. موضوعی که در این کتاب حائز اهمیت است آن است که مؤلف، واسطه بین نسل گذشته و نسل فعلی است. ایشان از سال ۱۳۲۵ شمسی درباره تاریخ معاصر ایران فعالیت نویسندگی را آغاز نمود و در آن ایام و تا سالیان متمادی بعضی از سران نهضت مشروطه و یا بهتر گفته شود مشروطه سازان - عاملین اختناق و دیکتاتوری و بازیگران صحنه های سیاسی بعد از شهریور ۲۰ حیات داشته اند. نویسنده به کرات با آنها گفتگو داشته و مطالبی در زمینه های مختلف یادداشت کرده است.

در نگارش این پژوهش از قسمت هایی از این کتاب اعم از محمود جم و کابینه سیدضیاء الدین طباطبائی - رئیس الوزرای رضاخان - وقایع مهم در کابینه جم - خودکشی داور - قطع مناسبات سیاسی ایران با آمریکا و فرانسه - تلگراف رئیس جمهور فرانسه به رضا شاه - تلگراف رضاشاه به رئیس جمهور فرانسه - تجدید روابط ایران و فرانسه در سال ۱۳۱۸ - پیمان سعدآباد - قتل های سیاسی - فرهنگستان زبان در فصل ۲ و ۳ و ۴ و ۵ استفاده شده است.

۴- زندگی پر ماجرای رضا شاه: این کتاب اثری از اسکندر دلدی می باشد که شامل اسناد و روایات مستند و تردیدناپذیر دوران سلطنت رضا شاه است که نویسنده با مراجعه به صدها جلد کتاب، یادداشت

هاي تاريخي مؤلفين و رجال عصر پهلوي اول، اسناد دولتي، گزارش هاي ديپلمات ها و سفراي خارجي مقیم دربار و ... تدوين گردیده است.

بنا به گفته مؤلف در اين کتاب سعي گردیده در کنار رویدادهای اصلي، به حوادث ناگفته و حاشیه اي نیز پرداخته شود.

اين کتاب علاوه بر زندگي رضا شاه به جستارهاي از زندگي ساير اعضاي خانواده پهلوي، همکاري تیمورتاش با دستگاه جاسوسي شوروي، طلاق فوزیه، دستگاه اطلاعاتي رضا شاه صورت دارايي رضاشاه، آخرين روزهاي زندگي او و .... پرداخته است.

در جلد دوم اين کتاب در خصوص محمود جم و وقایع زمان نخست وزيري وي به تفصيل ايراد سخن گردیده است. لازم به ذکر است اين اثر منبع اول بوده که در اين پژوهش در فصل ۲ و ۳ و ۴ و ۵ از مطالب آن استفاده شده است.

۵- نخبگان سياسي ايران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامي: تأليف زهرا شجيعي از جمله منابعي است که در اين پژوهش از آن استفاده شده است. ۴ جلدي است. جلد اول آن پيرامون وزارت و تطور آن در ايران - وزارت در عهد مشروطيت - وظيفه خاص هر وزارتخانه و مشخصات کلي مسئولان مي باشد.

جلد دوم ؛ بحث در خصوص وزيران اعظم ايران قبل از مشروطيت از جمله مشاغل، تحصيلات، مدت زمامداري و کار وزيران سپس وزيران ايران عصر مشروطيت از جمله شغل، خانواده آنها، مشاغل و سوابق خدمات اداري، منابع درآمد پدران آنها، مشاغل سياسي خانواده آنها و شغل نخست وزيران عصر مشروطيت، منابع درآمد، تحصيلات، رشته تحصيلات، تمایلات سياسي نخست وزيران، عضويت آنها در احزاب و فعاليت هاي سياسي پرداخته است.

در جلد سوم ؛ زهرا شجيعي به بحث درباره مشخصات کلي هیأت وزيران، مدت زمامداري آنها - متوسط سن اعضاء هیأت وزيران، مختصر تاريخ هیأت وزيران در عصر اول، دوم و سوم مشروطيت و نقش هیأت وزيران در تحولات اجتماعي و سياسي ايران - برنامه هاي عملي و مالي هیأت وزيران اشاره نموده است.

در اين کتاب اصل مسئوليت وزيران در برابر هیأت قانون گذاري و نقش مؤثر وزيران در رسيدن به هدف هاي کلي دولت مدنظر مي باشد و اين کتاب از منابع مهمي است که از مطالب آن در فصل ۲ و ۳ و ۴ استفاده شده است.

۶- دولت هاي عصر مشروطيت: نویسنده این اثر جمشید ضرغامی بروجني است. در اين کتاب مجموعه دولت هاي عصر مشروطيت به رشته تحرير درآمده. در معرفي اعضاء کابينه پس از اسم

رئیس الوزا، وزیر عدلیه، وزیر خارجه، وزیر داخله الي آخر آورده شده است چون منظور از استقرار مشروطیت و حکومت قانوني، استقرار دادگستري و عدالت بود.

در این مجموعه تحولات نهاد قانون گذاری در دوران پادشاهي چهار تن از پادشاهان محمدعلي شاه قاجار، احمد شاه قاجار، پهلوي اول، پهلوي دوم ذکر شده است. بنابر این کتاب از منابع مهم این دوران مي باشد.

در نگارش این پژوهش از قسمت هايي از آن يعني معاونت، رئیس الوزرائي محمود جم در کابینه حسن مستوفي در دوره ششم قانون گذاری (در سال ۱۳۰۵)، مهمترين لوايح تقديمي به مجلس دوره دهم، وقایع دوران نخست وزيري جم استفاده شده است. از مطالب این کتاب در فصل ۲ و ۳ و ۴ و ۵ استفاده شده است.

۷- دولت هاي ايران از ميرزا نصرالله خان مشيرالدوله تا ميرحسين موسوي: این کتاب منتشره از مستندترین کتاب هاي مرجع از سوي مرکز اسناد و موزه نهاد ریاست جمهوري در سال ۱۳۷۸ است و در بر دارنده مشخصات دولت هاي بعد از انقلاب مشروطه و تغيير و تحولات آنها از زمان ميرزا نصرالله خان مشيرالدوله تا ميرحسين موسوي براساس دفتر ثبت کابینه هاي نخست وزيري است که در این کتاب به موضوعاتي پيرامون سلطنت محمدعلي شاه قاجار، سلطنت احمدشاه، سلطنت رضاشاه پهلوي و سلطنت محمدرضا شاه پهلوي، دولت هاي بعد از انقلاب اسلامي اشاره شده است که در نگارش این پژوهش از مطالب این کتاب در فصل ۲ و ۳ و ۴ و ۵ استفاده شده است.

فصل دوم

محمود جم از دوران کودکی تا تغییر سلطنت قاجار

(۱۳۰۴-۱۲۶۴ ه.ش.)

۱-۲ کودکی - تحصیلات - ازدواج

محمود خواجهگان جم (مدیرالملک) فرزند محمدصادق (پسر خواجه جعفر) به سال ۱۲۶۴ شمسی در تبریز به دنیا آمد.^۱ به گفته سیدحسن تقی زاده: «جم بچه خیلی باهوشی بود. پدرش مرده بود. اصل شان کرمانی از طایفه میرزا آقاخان بود، ولی حالا آذربایجانی دو آتسه است. او رفت به مدرسه ایرانی که تازه باز شده بود و تعلیم الفبا می داد. دیدند بچه باهوش است، خلیفه اش کردند. بعد شد معلم آنجا. ماهی پنج تومان دادند. یواش یواش از بس خوب درس می خواند معلم فرانسه اش کردند. عاقبت به آنجا رسید که فرانسه دان خوبی شد.» جم برای ادامه تحصیل به اروپا رفت و در بازگشت به عنوان مترجم به استخدام سفارت فرانسه در تهران در آمد. اما به سرعت به رابط سفارت با رجال و مقامات ایرانی بدل شد و عملاً نقش منشی سفارت را پیدا کرد.^۲

پدرش کارمند دولت بود و برای پیشرفت و ترقی فرزندان خود توجه کافی مبذول می داشت.^۳ کلمه خواجه بر سر نام چند نفر از نیاکان او بوده و به همین مناسبت نام خانوادگی جم در اصل «جم خواجهگان» بود، اما پس از آن که به وزارت رسید کلمه خواجهگان را از دنبال نام خود برداشت. جم از یک سو خود را کرمانی می دانست و می گفت، محمدصادق؛ پدرش از کرمان به تبریز مهاجرت کرده و از طرفی نسب خود را به شیخ محمود شبستری عارف بزرگ قرن هشتم آذربایجان و صاحب مثنوی معروف «گلشن راز» می رسانید.^۴ محمود با توجه مخصوص پدر تحصیلاتی انجام داد.^۵ ابتدا در مکتب خانه و سپس در مدرسه رشديه و مدرسه کمالیه تبریز درس خواند و تحصیلات متداول مقدماتی خود را فرا گرفت و صرف و نحو و ادبیات فارسی را آموخت و به حسن خط کوشید و با زبان فرانسه نیز اندکی آشنا شد. در زمانی که رئیس کابینه گمرک بود با خانم «ملکه زمان» خواهر حسینقلی خان نواب ازدواج کرد و چون از کمی حقوق و سختی معیشت شکایت داشت، نواب او را به سفارت فرانسه

۱- اسکندر دلدن (۱۳۷۰)، زندگی پرماجرایی رضاشاه، چاپ دوم، تهران، نشر گلفام، ص ۶۳۳.

۲- روزنامه شرق، ۱۳۸۳، ش ۲۶۱، ص ۷

۳- باقر عاقلی، (۱۳۸۰)، شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۱، تهران، نشر گفتار با همکاری نشر علم ص ۵۴۷.

۴- ابراهیم صفائی، (۱۳۵۱)، نخست وزیران، ج ۱، تهران، انتشارات انجمن تاریخ، ص ۴۳.

۵- شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۱ ص ۵۴۷.

معرفی نمود و به سمت مترجم «مسیو ریمان لکننت» کاردار سفارت فرانسه استخدام شد، او قریب هشت سال در آن سفارت خدمت می کرد و در جنگ اول جهانی مترجم سفارت فرانسه بود و بسیاری از مسائل سیاسی بین دولت ایران و فرانسه به وسیله وی با لکننت (که بعداً به مقام وزیر مختاری ارتقاء یافت) در میان گذاشته می شد.^۱

حسینقلی خان نواب دبیر سوم سفارت بریتانیا در تهران بود. محمود جم از طریق برادر همسر خود عضو لژ فراماسونری «بیداری ایران» و از این مسیر با سرویس های اطلاعاتی بریتانیا مرتبط گردید.^۲

محمود جم دو بار ازدواج کرد. همسر نخست وی «ملکه زمان» خواهر حسینقلی خان نواب بود و از او دو فرزند داشت. (ارتشبد فریدون جم و خانم پروین ملائکه) همسر دوم جم که تا پایان عمر با وی می زیست بانو صغری عزیز الملوك بود که جم از وی فرزندی نداشت.^۳

۲-۲ شاغل شدن محمود جم و ورود به خدمات دولتی

آشنایی محمود با زبان فرانسه؛ شغلی برایش دست و پا کرد و در تنها داروخانه آن زمان تبریز که توسط یک داروساز فرانسوی به نام دکتر کوپن اداره می شد؛ سرگرم کار شد.^۴

همکاری با دکتر کوپن سبب شد تا جم زبان فرانسه خود را تکمیل و علوم زیادی را از این داروساز فرانسوی که در ضمن به دربار ولیعهد نیز رفت و آمد داشت؛ بیاموزد.^۵ در سال ۱۲۸۸ شمسی داروخانه دکتر کوپن تعطیل شد.^۶

جم این جمله دکتر فرانک کوپن را با خط خوش نوشته و همیشه در قاب زیبایی بالای سر خود داشت: «راز موفقیت در زندگی عبارت از آگاهی این نکته است که چگونه فکر دیگران را می توان تغییر داد»^۷ داد.^۸

محمود جم در همان سال در سن ۲۴ سالگی از تبریز به تهران آمد و به عنوان مترجم اداره گمرک وارد خدمات دولتی شد.^۹

۱- نخست وزیران، ج ۱، ص ۴۳ .
۲- زندگی پر ماجرای رضا شاه ص ۶۳۵ .
۳- همان مأخذ، ص ۶۵۵ .
۴- همان مأخذ، ص ۶۳۴ .
۵- ناصر نجمی، (۱۳۷۳)، بازیگران سیاسی عصر رضاشاهی و محمدرضاشاهی، چاپ اول، تهران، انتشارات انیشتین، ص ۱۳۸ .
۶- نخست وزیران، ج ۱، ص ۴۳ .
۷- زندگی پر ماجرای رضا شاه، ص ۶۵۵ .
۸- ناصر نجمی، (۱۳۷۰)، دولت های ایران از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ تا آذر ۱۳۵۸، ج ۱، تهران، انتشارات گلشایی، ص ۳۳۳ .

در آن ایام بلژیکی ها دایر مدار گمرکات ایران بودند و تسلط جم به زبان فرانسوی عامل نزدیکی او با بلژیکی ها و رشد سریعش گردیده و جم به زودی به ریاست کابینه گمرک ارتقاء پیدا کرد^۱ .

محمود جم در انحلال مجلس، در پنهان کردن اسناد لژ (که آن زمان در انجمن اخوت قرار داشت) از دست مأموران محمدعلی شاه نقش فعالی داشت. افزون بر این در ماجرای ترور نافرجام شیخ فضل الله نوری، انگلیسی ها را از تصمیم دولت وقت ایران به دستگیری ضاربین شیخ (که وابسته به سفارت انگلیس بودند) مطلع ساخت. همچنین در دولتی که دست به خلع سلاح ستارخان و یاران وی در پارک اتابک زد عضویت داشت^۲ .

انجمن اخوت شاخه ای از انجمن فراماسونی «گراند اوریان» فرانسه بود که به دست ظهیرالدوله و میرزا نصرالله خان دبیرالملک در تهران برپا گردید. علت تهاجم محمدعلی شاه به منزل ظهیرالدوله این بود که وی آنجا را مرکز فراماسونری (لژ اوریان) و دخیل در فعالیت های ضد دولتی می دانسته است، ولی اعضای انجمن که قبلاً از نقشه این حمله آگاه بودند پس از هماهنگی با وزیر مختار فرانسه، شبانه توسط میرزا محمودخان (محمود جم) اسناد و مدارک لژ مزبور را از مقر انجمن به سفارت فرانسه منتقل کردند و بدین گونه فعالیت انجمن اخوت که شاخه ای از فراماسونری «شرق اعظم» بود محاق تعطیل افتاد^۳ .

۲-۳ وزارت امور خارجه

چنین به نظر می رسد که پس از وصلت با خانواده نواب، محمود جم به درون سازمان سرّی فراماسونری راه یافت، سپس به مدارج و مشاغل عالی دولتی دست پیدا کرد^۴ .

چند روز پس از صدور فرمان نخست وزیری سیدضیاء از سوی احمدشاه و تشکیل کابینه سیاه، محمود جم به وزارت امور خارجه برگزیده شد.

مدت تصدی او در وزارت امور خارجه کوتاه بود؛ اما در همین زمان مختصر توانست خدمات وسیعی به دولت حامی خود (بریتانیا) انجام دهد^۵ .

محمود جم که در آن زمان به همان لقب «مدیرالملک» شهرت داشت، از اولین کسانی بود که پس از کودتا به سراغ رضاخان سردار سپه و سیدضیاءالدین نخست وزیر کودتا رفت و آمادگی خود را

۱- زندگی پر ماجرای رضا شاه، ص ۶۳۴ .

۲- فصلنامه تاریخ معاصر ایران، سال ۴، شماره ۱۵ و ۱۶، زمستان ۷۹، ص ۶۴ .

۳- فصلنامه تاریخ معاصر ایران، سال ۶، شماره ۲۴، زمستان ۸۸، ص ۱۱۲ .

۴- حسین ملکی زاوش، (۱۳۷۰)، دولت های ایران در عصر مشروطیت ۱۳۵۷-۱۲۸۵، ج ۱، تهران، نشر اشاره، ص ۲۴۲ .

۵- زندگی پر ماجرای رضا شاه، ص ۶۳۶ .

برای هر نوع خدمت و همکاری اعلام داشت. البته در خزانه پولی نبود، ولی همین ژست و گذاشتن کلید خزانه در اختیار دولت کودتا و شاید هم حسن نیت و سفارش سفارت فخمیه، موجب شد که سیدضیاءالدین در اولین کابینه بعد از کودتا او را به سمت وزیر خارجه تعیین نماید^۱.

محمود جم جالب ترین خاطره خود از زمان خدمت در وزارت امور خارجه را ملاقات با روتشتین اولین سفیر کبیر دولت شوروی در تهران ذکر کرده و در شرح آن می نویسد:

« .... از دوران وزارت خارجه خاطره های زیادی دارم، از جمله اینکه روتشتین اولین سفیر روسیه بود که به ایران می آمد و در آن زمان قشون انگلیس در رشت و بادکوبه مستقر بودند و او مجبور شد از راه عشق آباد و مشهد به ایران بیاید. وقتی به ایران آمد، من شناسائی او را امضاء کردم. برای اولین بار روزی به دیدنم آمد؛ با تعجب دیدم که لباس ژولیده پی دارد و کفش او نیز واکس نداشت و این رویه خلاف رسومی است که در وزارت خارجه مراعات می شود. در این جا باید تذکر داده شود که اعضای وزارت خارجه آن روز شوروی به علت اینکه مبعوث یک حکومت تند انقلابی بودند زیاد به وضع ظاهر خود توجه نمی کردند، به هر حال از این ژست او من خیلی عصبانی شدم و آن را یک نوع بی احترامی دانستم. اما چیزی نگفتم و منتظر فرصتی بودم تا به او تذکر دهم.

او در ملاقات خود با من تقاضای شرفیابی به حضور شاه را داشت و احمدشاه نیز پادشاه بود. گفتم به عرض شاه می رسانم تا وقت تعیین بفرمایند. ولی ما در این مراسم ابتدا موزیک دو کشور را می زنیم. لازم است که شما موزیک رسمی خود را قبلاً به ما بدهید.

او رفت و چندی بعد صفحه پی فرستاد. وقتی که گوش کردم دیدم فریاد خشن دسته جمعی است که با صدای کلفت خود می گوید:

« افراد ملت، گلوله های خود را به شکم شاه خالی کنید، تزارها را از بین ببرید و ... »

او را خواستم و گفتم: اینکه سرود ملی نیست و ما نمی توانیم چنین موزیکی را به عنوان سرود رسمی شما پخش کنیم. به علاوه شما در اولین برخورد با ما رعایت تشریفات معمول را نکردید، این لازم است که وقتی به دیدن وزیر خارجه می آئید لباس مشکی تمیز و کفش واکس زده داشته باشید و الا من دیگر با چنان ژستی شما را نمی پذیرم.^۲

۱- محمود طلوعی، (۱۳۷۲)، بازیگران عصر پهلوی از فروغی تا فردوست، ج ۱، ص ۲۳۴.
۲- نخست وزیران، ج ۱، صص ۴۵-۴۶.